

ƏSGƏR ZEYNALOV

İRƏVAN ZİYALILARI

**“Şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi-üləma,
füzəla və şüəra olubdur”.**

Firudin bəy Köçərli

ƏSGƏR ZEYNALOV

İRƏVAN ZİYALILARI

BAKI – 2013

Redaktoru və ön sözün müəllifi filologiya elmləri doktoru,
professor Teymur ƏHMƏDOV

Rəssam: Səkinə Zeynalova

Korrektorlar: Zeynəb Qasımova
Səbinə Zeynalova

Texniki redaktor: Nicat Mustafayev

Yığıcı: Mehman Cabbarov

Makinaçı: Münəvvər Cabbarova

Əsgər Zeynalov.

İrəvan ziyalıları. Bakı: 2013, _____ səh.

Bu kitabda XIX və XX əsrlərdə İrəvandan çıxan ziyalıların həyat və fəaliyyətindən, onların Azərbaycanın elm, mədəniyyətinin inkişafında oynadığı roldan bəhs olunur. Əsərdə tipik müsəlman şəhəri kimi təqdim edilən İrəvanın XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəli ədəbi mühiti də öz əksini tapmışdır. Kitab təkmilləşmiş şəkildə yenidən nəşr olunur.

© Ə.Zeynalov, 2013.

**1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki
tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı**

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən bu cür qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişildiyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrdə Azərbaycan rəhbərliyinin də öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi,

Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə aşağıdakı tərkibdə dövlət Komissiyası yaradılınsın:

Dövlət Komissiyasının sədri:

Heydər Əliyev - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Dövlət Komissiyası sədrinin müavini:

Artur Rəsizadə - Azərbaycan Respublikasının baş naziri

Dövlət Komissiyasının üzvləri:

Ramiz Mehdiyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının rəhbəri

Vasif Talıbov - Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri

İzzət Rüstəmov - Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini

Elçin Əfəndiyev - Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini

Həsən Həsənov - Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri

Namiq Abbasov - Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik naziri

Ramil Usubov - Azərbaycan Respublikasının daxili işlər naziri

Eldar Həsənov - Azərbaycan Respublikasının baş prokuroru

Südəbə Həsənova - Azərbaycan Respublikası ədliyyə nazirinin birinci müavini

Xanlar Hacıyev - Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin sədri

Sirus Təbrizli - Azərbaycan Respublikasının mətbuat və informasiya naziri

Vəfa Quluzadə - Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri

Hidayət Orucov - Azərbaycan Respublikasının milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri

Fatma Abdullazadə - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının humanitar siyasət şöbəsinin müdiri

Şahin Əliyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının qanunvericilik və hüquq ekspertizası məsələləri şöbəsinin müdiri

Fuad Ələsgərov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının dövlət-hüquq şöbəsinin müdiri

Yusif Hübətov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının ərazi idarəetmə orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri

Əli Həsənov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının ictimai-siyasi şöbəsinin müdiri

Rəfael Allahverdiyev - Bakı Şəhəri İcra Hakimiyyətinin başçısı

Nizami Xudiyev - Azərbaycan Respublikası Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri şirkətinin sədri

Fəraməz Maqsudov - Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri

Cəmil Quliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi əvəzi

İqrar Əliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun direktoru

Budaq Budaqov - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutunun direktoru

Ataxan Paşayev - Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsinin rəisi

Yusif Yusifov - N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin ümumi tarix kafedrasının müdiri

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin.

Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 18 dekabr 1997-ci il

“Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında”

Azərbaycan Respublikası prezidentinin Fərmanı

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq öz havadarlarının himayəsi altında “Erməni vilayəti” adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. “Böyük Ermənistan” ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına “bəraət qazandırmaq məqsədilə” erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş geniş miqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi.

“Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə

yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər.

Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əks-inqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər. Azərbaycanlıların soyqırımını Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımını və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kompaniyasına başladılar. Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. “Yazıq, məzlum erməni xalq”ının surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilirdi.

Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzlənmə prosesi baş verir.

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırım siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çaşdırıldı.

Ermənilərin Sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən antiAzərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə Azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusiyon qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə Azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdu. Tariximizə Xocalı soyqırımını kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə Azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə yeksan edilməsi ilə qurtardı.

Millətçi-separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avantürüst hərəkatın nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarları tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmişdir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvələri tərəfindən işğalı zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır.

Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə - 1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə qərara alıram:

- 1. 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilsin.*
- 2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, Azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın.*

Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il

Biz hamımız yaxşı bilirik ki, bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılıbdır. İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı, digər bölgələr bizim tarixi torpaqlarımızdır. İkinci erməni dövlətinin Azərbaycan torpağında yaradılmasına Azərbaycan dövləti və Azərbaycan xalqı heç vaxt icazə verməyəcəkdir.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 31 mart 2010-cu il

ÖN SÖZ

Oxuculara təqdim edilən kitabın adı şərti olaraq “İrəvan ziyalıları” adlandırılmışdır. Dumanlı keçmişlərdən üzü bəri Ermənistanda dünyaya göz açan, boya-başa çatan görkəmli adamları arayıb axtarsaydılar, ehtimal ki, cild-cild kitab yazılardı. Ədəbiyyatşünas alim Əsgər Zeynalov öz oçerklər toplusunda yalnız İrəvanda doğulmuş, boya-başa çatmış, əsli-nəsəbi o yerlə sıx bağlı olmuş müasirlərinin həyatını və icmai fəaliyyətini araşdırmağı, onların bir növ ədəbi-tarixi portretini yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Oçerklərdən göründüyü kimi İrəvan ziyalılarının əksəriyyətinin ali təhsil alması, ictimai fəaliyyəti Azərbaycanın mərkəzi Bakı şəhəri ilə sıx bağlı olmuşdur. İrəvan doğma ata-baba yurdu, Bakı isə onları ərəsəyə çatdıran, ictimai həyata pərvazlandıran, qayğısına qalan, qədr-qiymətini əziz tutan vətən olmuşdur. Başqa sözlə, ömrünün çoxunu Bakıda keçirən, dünyasını burada dəyişən, ana torpağa qovuşan İrəvan ziyalıları əslində, bütöv Azərbaycanı təmsil edən ziyalılardır. Bununla belə, onların qəlbində ata-baba yurdunun yanğısı həmişə közərmiş, nisgilli vətən həsrəti yaşamışdır. Onlar o doğma yerlərə qovuşmaq üçün gənc nəslin qəlbində ümid qılgıcını yandırmışlar. Bəli, o yerlər Azərbaycan torpağıdır. Gec-tez bizim olacaqdır.

Kitabda yalnız İrəvan ziyalılarından söhbət açılması təsadüfi deyildir. İrəvan Qərbi Azərbaycanın nəinki bütün Qafqazda, hətta Şərqi ölkələrində belə ən iri ticarət, elm və mədəniyyət mərkəzi, tipik müsəlman şəhəri olmuşdur. Burada birbirindən yaraşılıqlı 8 məscid tikilmişdi. Əzəmətli Göy məscid və Günlüklü məscid son dövrlərə qədər qalırdı. Şəhərin bir tərəfi mənbəyini Göyçə gölündən olan Zəngi çayının sıldırım təpəsi üstündə, o biri tərəfi isə çuxurda yerləşirdi. Ağrı dağı vadisi bura qədər uzanırdı. İrəvanın ətrafı sıx meşə və bağlarla əhatə olunurdu.

Dəlmə, Dərə bağları ilə bölgədə məşhur olan şəhərdə təcrübəli bağbanlar yaşayırdı; onlar növ-növ meyvə ağacları, dürlü-dürlü üzüm meynələri əkib becərirdilər. Bu şəhərdə ağır tayfaların nəslə yaşayırdı.

İrəvan qədim yaşayış məskəni olsa da onun şəhər həyatı haqqında XIV-XV əsrlərdə məlumat verilir. Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların hökmranlığı dövründə

İrəvan Çuxur Səd vilayətinin inzibati mərkəzi olmuş, Əmir Səd (1410), onun övladları, sonra Həsən Əli Qaraqoyunlu (1460) onun abadlaşdırılması qayğısına qalmışlar. Məhəmmədqulu xanın hakimiyyəti dövründə İrəvanda olmuş fransız səyyahları Jan Batist Taverniyen (1655), ondan on il sonra Jan Şarden, eləcə də digər Avropa səyyahları öz yol qeydlərində İrəvan qalasından, orada yaşayan əhalinin milli mənsubiyyətindən söhbət açmışlar. Şəhər qalasında 800 evin olmasını, orada yalnız müsəlmanların yaşamasını bildirən səyyahlardan biri yazmışdır: “Şəhər torpaqlarını cənub-qərbdən axan Qırxbulaq və şimal-qərbdən axan Zəngi çayları suvarır. Sərdarın sarayı çox gözəl, möhtəşəm bir imarətdir...” Xan sarayının Şüşəbəndi-güzgülü salonu, qalada ucaldılmış qoşa-qoşa əzəmətli məscidlər, iki-üç mərtəbəli imarətlər, karvansaralar, meydanlar, mərmər hovuzlar, fəvvarələr, möhtəşəm abidələr, bağ-bağçalar, İrəvan həyat-tərzi, onun sakinləri haqqında səyyahlar heyranlıqla məlumat vermişlər.

“Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası” (Bakı, 1995, s.13) kitabında yazılır: “1679-cu il iyunun 4-də zəlzələ İrəvanı yerlə-yeksan etmişdi. İrəvanın yeni hökmdarı təyin olunmuş Zal xanı təbrik etmək üçün zəlzələdən bir qədər əvvəl buraya gəlmiş Əylisli Zəkəriyyə həmin hadisəni belə qələmə almışdır: daşı-daş üstə qalmadı, məscidlər, karvansaralar, kilsələr dağıdıldı, qala yerlə-yeksan oldu, körpülər yandı, sular batdı, ölənlər qalandan çox oldu. Ətrafda it-pişik də gözə dəymirdi. Abbasqulu xanın kürəkəni Zal xan çapar göndərərək bu sitəm haqqında dörd yana xəbər yaydı. Gəncədən 800 adam gəldi. Məhəmməd xan Naxçıvandan böyük bir dəstə gətirdi. Bərdədən, Zəyəmdən, Makudan, Təbrizdən, qonşu xanlıqlar və sultanlıqlardan o qədər adam gəlmişdi ki, qala ətrafında tərپənməyə yer yox idi. Azərbaycan vəzir Mirzə İbrahim iyulun 1-də Təbrizdən gəlib İrəvanda əyləşdi. Qala yenidən ucaldı, daha möhkəm oldu, arxlar çəkildi, körpülər salındı, məscidlər, karvansaralar, kilsələri yenidən tikdilər. Şəhər dirçəldi, əhali bərpa olunmuş evlərə qayıtmağa başladı”.

İrəvanın başı üzərindən fəlakət qasırğası zaman-zaman ötüb keçmişdir. İran, Osmanlı imperiyası arasında ara-sıra qanlı müharibələr, vilayətin dönə-dönə əldən-ələ keçməsi, talana, soyğunçuluğa, dağıntılara məruz qalması İrəvan şəhərinə ağır

zərbələr vurmuşdur. Bu ağırlı-acılı günlərdə Şimali və Cənubi Azərbaycanın İrəvana köməyi sayəsində əhalinin şəhəri bərpa etməsi, viranəlik-xərabəlik üzərində yenidən dirçəltməsi bir daha sübut edir ki, qondarma Ermənistan ərazisi Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olmuşdur. Bütöv Azərbaycanla iqtisadi və mənəvi əlaqələrlə sıx bağlı olan İrəvan şəhəri sözün həqiqi mənasında azərbaycanlıların əzəli, doğma məskəni olmuşdur.

Toponimlər, yer adları, tarixi sənədlər, abidələr də qəti sübut edir ki, sonradan yaradılan qondarma Ermənistan ərazisində azərbaycanlılar çoxluq təşkil etmişlər.

1880-cı ildə İrəvana səfərdə olan arxeoloq Uvarov məşhup Göy məscidin uzaqdan cəlb edən günbəzinə və bir cüt uca minarəsinə heyranlıqla yazırdı: Məscidin üstündən boylanan çətir sanki müsəlman aləmində tutduğu mövqeyinin nə qədər mühüm olduğunu bütün dünyaya sübut etmək istəyir (Bax: orada, səh.16).

1827-ci il oktyabrın 1-də rus qoşunları İrəvanı çətinliklə zəbt etdikdən sonra bədnam Türkmənçay müqaviləsinə (1828) əsasən İrəvan xanlığı Rusiyaya birləşdiriləndə İrəvanda 12 min nəfərlik 2400 ailə yaşamışdır. Bundan yalnız şəhər ətrafında məskun olan min beş yüz - iki min nəfər erməni azərbaycanlılarla dinc əməkdaşlıq şəraitində yaşamışlar. İrəvan xanlığının süqutundan sonra yerli kübar azərbaycanlı ailələrinin bir hissəsi doğma yerlərini tərk etməli olmuşlar. İranda Rusiyanın səlahiyyətli səfiri olan yazıçı A.S.Qriboyedovun köməyi ilə ermənilərin Ermənistana köçürülməsi nəticəsində milli tərkib dəyişilmişdir. 1828-ci ildə İrəvanda azərbaycanlılar - 1807 ailə, 7331 nəfər; ermənilər - 567 ailə, 2379 nəfərdən artıb 4132 nəfər olmuşdur. Burada 4 xan, 41 bəy və sultan-azərbaycanlı ailəsi, 8 məlik və ağa-erməni ailəsi, 50 axund və molla, 13 keşiş yaşamışdır.

1828-1840-cı illərdə Ermənistan vilayətinin mərkəzi, sonra qəza şəhəri, 1849-cu ildən isə quberniya mərkəzi olan İrəvanın ictimai-siyasi həyatında yeni mərhələ, rus şovinizminin əsarəti mərhələsi başlasa da dini fanatizm feodal dünyagörüşlü əhalinin mənəvi aləminə güclü təsirini saxlayırdı. Buna baxmayaraq Azərbaycanın ümumi inkişaf aləmi ilə həmahəng öz kökünə sıx bağlı olan İrəvan əhalisi arasında “zülmət aləmində işıq” olan ziyalılar yetişirdi. Onların üzərinə məsuliyyətli və son dərəcə böyük cəsarət tələb edən vəzifə düşürdü: xalqı cəhalət və dini fanatizm

girdabından xilas etmək üçün maarifi, mədəniyyəti yaymaq xalqın gözünü açmaq. Bu, dövrün, zamanın tələbi idi.

Mirzə Qədim İrəvani, İsa Sultan, Əbülfət və Məhəmməd Şahtaxtinski, Fəzil İrəvani, Firudin bəy Köçərli, Əliqulu xan İrəvanski, Cəlil Məmmədquluzadə, Eynəlibəy Sultanov, Mirzə Qəmərinski, Həşim bəy Nərimanbəyov, Mirzə Ələkbər Mirzəzadə, Cabbar Əsgərzadə, Mir Məhəmməd Fətullayev kimi onlarla fədailər İrəvanda maarif və mədəniyyətin yayılması yolunda hər cür təkfir və təhqirlərə, məşəqqətlərə dözərək var qüvvələri ilə çalışırdılar.

XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində İrəvanda yeni məktəblərin açılması, dərslük və bədii əsərlərin nəşri, teatr həvəskarlarının tamaşaları, mətbuat milli mədəniyyətin və maarifin dirçəlməsinə zəmin yaratmışdı. İrəvanda mətbəə olmamasına görə maarifpərvər ziyalılar 1871-1898-ci illərdə yazdıqları dərslükləri, bədii əsərləri və xarici ölkə ədəbiyyatından etdikləri tərcümələri Təbriz, Tiflis, Baxçasaray şəhərlərində nəşr etdirirdilər. İrəvanda Azərbaycan dilində kitab nəşri XIX əsrin son illərinə təsadüf olunur. 1899-cu ildə müəllim Məhəmməd Vəli Qəmərli “Atalar sözü” kitabını, 1904-cü ildə yazıçı Eynəlibəy Sultanov “Tatarka” (iki pərdə, on gəlişdən ibarət kiçik pyes) kitabçasını İrəvanda doğma dildə nəşr etdirmişdir.

Təəssüf hissi ilə demək lazımdır ki, qədim tarixə malik olan Ermənistan azərbaycanlılarının zəngin mübarizə tarixi, maddi mədəniyyət abidələri, incəsənəti, bədii yaradıcılığı, qayaüstü yazı və rəsmləri, etnoqrafiyası və s. öyrənilməmişdir. Ona görə də ayrı-ayrı sahələrdə çalışan ömrünü məşələ çevirib doğma xalqın gələcəyi uğrunda mübarizə aparan fədailərin ictimai fəaliyyəti unudulmuşdur. İrəvan ziyalıları tarixən zamanın sərt üzü ilə dönə-dönə qarşılaşmış, müsibətlərə düşər olmuşlar. İrəvanda, eləcə də Ermənistanda öz doğma ata-baba yurdlarında azərbaycanlılar uzun müddət məsud fīrəvan yaşamamışlar. Erməni millətçiləri əsrin əvvəllərindən azərbaycanlıları Ermənistan ərazisindən çıxarmağa, soyqırımı siyasətini ardıcıl surətdə həyata keçirməyə can atmışlar: 1905-ci il; 1918-1920-ci illər; 1948-1953-cü illər azərbaycanlıların taleyində faciəli illər olmuşdur. Ağır itkilərə, talanlara, soyqırım məruz qalan azərbaycanlılar ata-baba ocaqlarını tərk

etməli olmuş, bir müddətdən sonra yenə Ermənistana tarixi torpaqlarına qayıtmışlar. Lakin 1988-ci il daha ağır, faciəli, dözülməz olmuşdur. 70 il ölkə xalqlarını qardaşlıq və dostluq nağılı ilə bihuş edən, sehləyən, dünyada sülh və əmin-amanlıq libasına bürünmüş rus imperiyasının, erməni lobbisinin muzdlu nökrəri M.Y.Qorbaçovun qayğısına arxalanan erməni millətçiləri ictimai-siyasi şəraitdən sui-istifadə edərək “türksüz Ermənistan” bədnam siyasətini həyata keçirdilər. Eyni zamanda Dağlıq Qarabağ problemini ortaya atmaqla, rus silahlı qüvvələrinin köməyi ilə Azərbaycan ərazisinin iyirmi faizini işğal etdilər, şəhidlərimiz oldu, kəndlər, qəsəbələr yerlə-yeksan edildi, bir milyondan çox insan yurdsuz-yuvasız qaldı, doğma ocaqlarından qaçqın düşdü. Çox çəkməz ki, bu ümumxalq müsibətinə son qoyulacaq, çox çəkməz ki, qaçqın soydaşlarımız öz doğma yurdlarına qayıdacaqlar.

Ədəbiyyatşünas alim Əsgər Zeynalovun “İrəvan ziyalıları” kitabı sələflərinin işini öz əməllərində şərəflə yaşadan ziyalılar pleyadasının salnaməsidir. Bu kitab ürəyində vətən nisgili, sönməz vətən məhəbbəti olan hər bir kəsin stolüstü kitabı olacaqdır. Əsgər Zeynalov qələm sahiblərinin həsəd aparacaqları bir işi - öz həmvətənləri olan ən görkəmli xadimlərin həyat tarixçəsinin oçerklər toplusunu yaratmışdır. Onun 15 illik əzab-əziyyət, çətinlik və axtarış dolu zəhməti bəhrə vermişdir. Əsgər Zeynalov onu bu şərəfli işə sövq edən səbəbi belə izah edir: “Qəlbimdə olan yurd yanğısı 1988-ci il hadisələrindən sonra sürətlə cücərməyə başladı və uzun axtarışların nəticəsi olaraq “İrəvan ziyalıları” kitabı yarandı”.

Bəli, yurd yanğısı böyük güc mənbəyidir. Bu gün doğma ocaqlarından didərgin düşən yüz minlərlə insanların qəlbində baş qaldıran yurd yanğısı yaxın gələcəkdə qarşısıalınmaz bir qüvvəyə çevriləcək, həsrətini çəkdiyimiz doğma ata-baba yurdundan millətçi erməni törəmələrinin qovulmasında həlledici amil olacaqdır.

Teymur Əhmədov

filologiya elmləri doktoru, professor

MÜƏLLİFDƏN

Təxminən 1983-cü il idi... Bir dəfə mərhum professor Mirəli Seyidovdan soruşdum: “Nə üçün İrəvan xanlığının tarixi öyrənilmir? Axı heç olmasa, burada bir namizədlik və bir doktorluq dissertasiyası var”.

Mirəli müəllim adəti üzrə əlini başına çəkib ağır-ağır cavab verdi: “Birincisi, şübhəsiz, yuxarılar buna icazə verməz. İkincisi, İrəvan xanlığının tarixini yazmaq üçün bir neçə dili öyrənəndən sonra qolu çırmalayıb işə başlamaq olar”. Sonralar İrəvan xanlığının tarixi ilə az-çox yaxından bələd olandan sonra burada bir neçə namizədlik və doktorluq mövzusunun “xammal” kimi qaldığı bəlli oldu.

Qəlbimdə olan yurd yangısı 1988-ci il hadisələrindən sonra sürətlə cücərməyə başladı və uzun axtarışların nəticəsi olaraq “İrəvan ziyalıları” kitabı yarandı.

Təxminən 200 il müddətində ayrı-ayrı mərhələlərlə azərbaycanlılar o yerlərdən hissə-hissə çıxarıldı, qovuldu. Bu kitabı iki dəfə - 1950 və 1988-ci illərdə öz hənirtili, isti, dədə-baba ocaqlarını məcburi surətdə tərk etmiş atam Məhəmmədın, anam Siddiqənin və onların simasında zaman-zaman İrəvan, Zəngibasar (Uluxanlı), Vedibasar, Göyçə, Zəngəzur, Dərələyəz mahallarından köçkün, qaçqın düşmüş yüz minlərlə yurddaşlarımın - hazırda torpaq həsrətilə müxtəlif yerlərdə yaşayan, habelə, istər o yerlərdə, istərsə sonradan məskunlaşdığı ərazilərdə dünyasını dəyişmiş insanların əziz xatirəsinə ithaf etmişəm.

Atam İrəvan yaxınlığındakı Zəngibasar mahalının Yuxarı Necili kəndindən, anam isə Aşağı Necili kəndindən idi. Soykökü ilə o torpaqlardan idilər. İndi əlimizdə bir-biri ilə üz bəüz qonşu olan nə Yuxarı Necili, nə də Aşağı Necili kəndləri var. Qəlbimizdə bir həsrət, bir inam var - yurd həsrəti, yurda qayıtmaq inamı.

Biz yenidən bu mövzuya qayıtmaq niyyətindəyik - bu kitaba düşməyən Makinskilərə, Təkinskilərə, Qəmərinskilərə, Şeyxülislamovlara, Sultanovlara və adlarını bilib-bilmədiyimiz digər ziyalı nəsillərə. Evlərində o torpaqlara aid tarixi sənədlər, materiallar, öz nəsilləri ilə bağlı, İrəvan gimnaziyası, müəllimlər seminariyası, pansionatı ilə bağlı şəkillər, məlumatlar olan yurddaşlardan onları

bizə təqdim etməyi (əlbəttə, üzünü çıxarıb geri qaytarmaq şərtilə) xahiş edirik.
Belə bir arzu, istək, fikirdə olanlar aşağıdakı ünvanlara müraciət edə bilərlər:
Azərbaycan Dillər Universiteti, Tələbə Elmi Cəmiyyəti.

İRƏVAN ZİYALILARI MƏNİM TORPAQ BORCUMDUR

1988-ci ilin sentyabr ayının biri idi. Zəngibasarın geniş küçəsindən keçib gedirdim. Təhsil aldığım, ulu Mirzə Cəlilin dərs dediyi Uluxanlı kənd orta məktəbinin qapılarını bağlı görəndə, içimdə bir yanğılı narahatçılıq başladı. 1881-ci ildən fəaliyyət göstərən, nə qədər tanınmış ziyalı yetirən, ətraf kəndlərin maariflənməsində, ziyalı potensialının inkişafında müstəsna rol oynamış Uluxanlı (Zəngibasar) məktəbi indi bağlı qalmışdı. Hanı o gördüyüm səs-küylü, şən qəhqəhəli məktəb?

Doğrudanmı ata-babalarımızın yurd-yuvasını tərk edirik? O yerləri tərk etməmişdən bir az əvvəl Uluxanlı məktəbi ilə bağlı bir məqalə yazmağa başladım və Bakıda onu tamamladım. Sonralar “Bir məktəbin ölümü” adı altında məqaləni dərc etdirdim. Bu, dədə-baba yurdlarımızla bağlı ilk yazım idi...

Doğma Yuxarı Necili kənd orta məktəbində işləyərkən yaşlı müəllimlərin dilindən tez-tez bu sözləri eşidərdim: “İrəvanda Mirzə Hüseyn Ağa adında alim bir şəxs yaşayırdı. Çox təəssüflər ki, bir səhifə də olsun əsəri qalmamışdı”.

1989-cu ildə bir məclisdə mərhum Mirəli Seyidov ədəbiyyat müəllimim olmuş Qədir müəllimlə Mirzə Hüseyn Ağa haqqında söhbət edərkən məlum oldu ki, şərqsünas alimin qızı Mərziyyə müəllimə Zəhmət kəndində yaşayırdı. Bu söhbətdən sonra gərgin axtarışlara başlayıb. Mirzə Hüseyn Ağa haqqında məqalə yazıb. “Vətən səsi” qəzetinin 1991-ci il 4 iyul tarixli nömrəsində dərc etdirdim. Bu məqalə İrəvan ziyalıları axtarışlarına gedən yolun başlanğıcı idi. Xatırlatmaq lazım gəlir ki, professor Mirəli Seyidovla bərabər elmi rəhbərim olmuş professor Teymur Əhmədov o zaman “Vətən səsi” qəzetinin baş redaktoru idi. “Mirzə Hüseyn Ağa” məqaləsinin yuxarisından Teymur müəllim “İrəvan ziyalıları” adlı rubrika qoymuşdu. Bundan sonra onun göstərdiyi istiqamətlə bir sıra ziyalılarla görüşüb, materiallar toplayıb məqalələr yazdım. Bir sözlə “İrəvan ziyalıları” kitabının ərsəyə gəlməsində professor Teymur Əhmədovun xidməti danılmazdır. Bu kitab məhz onun təşəbbüsü ilə işıq özü görmüşdür.

“Mirzə Hüseyn Ağa” məqaləsindən sonra İrəvan ziyalıları silsilə məqalələrim müntəzəm olaraq “Novruz”, “Yeni fikir”, “Vətən həsrəti”, “Sərbəst düşüncə”, “Yeni səda”, “Respublika”, “Ağrıdağ”, “Xalq” “Avrasiya” və “Panorama” sonralar “Vedibasər” qəzetlərində nəşr olundu. “İrəvan ziyalıları” mənim torpaq borcumdur.

O torpaq ki, orada bizim dədə-babalarımız yaşamış, özüm də orada dünyaya göz açıb, böyümüşəm.

Bir də “vaxtıkən azərbaycanlıların nöqərləri” kimi bu ərazilərə gəlib məskunlaşmış indiki “qondarma yerli məxluqa” demək istəmişəm: Bura bizim uluların-türklərin əski torpaqlarıdır. Axırı ki, bir gün siz bu ərazini tərk etməlisiniz.

Öz soydaşlarıma isə: “o torpaqları unutmaq olmaz, biz o yerlərə qayıtmalıyıq!” - demək istəmişəm.

Onsuz da ürəyində “atəşi-vətən” olan hər bir kəs bu barədə daim narahatdır. Ancaq yenə də...

İrəvan ziyalıları axtarışı zamanı həmişə “hərərətlə” qarşılanma olmayıb, dəfələrlə soyuq “reaksiyalarla” da üzləşməli olmuşuq. Ancaq qarşıya qoyulan məqsədin yolunda bunlar adi bir hal idi.

İrəvan ziyalıları... Bunları əhatə etmək mümkündürmü? 1996-cı il noyabr ayında Respublika Sarayında keçirilən Füzulinin 500 illik yubileyində Türkiyədəki Azərbaycanlı diasporasının başçısı Yəhya Taşdələnlə aramızda olan söhbəti xatırlayıram. Mən ona “İrəvan ziyalıları” kitabı üzərində işlədiyimi, sonra Qərbi Azərbaycanda (indiki qondarma Ermənistan adlanan ərazi), imkan daxilində əcnəbi ölkələrdə yaşayan Qərbi Azərbaycan ziyalıları barədə material toplamaq fikrində olduğumu söylədim. Sonra soruşdum ki, orada da İrəvandan köç edib yetişmiş ziyalılar varmı, məsələn Topçubaşov kimi.

O cavab verdi ki, öncə, Qərbi Azərbaycan ziyalılarının hamısı haqqında yazmaq zor işdi, buna bir ömür yetməz. İkincisi, Türkiyədə yaşayan 3 milyondan artıq azərbaycanlının təxminən 95 faizi o torpaqlardandır. Orada elmin, mədəniyyətin, müxtəlif sahələri üzrə tanınmış adamlar vardır - ancaq Topçubaşov kimisi yoxdur.

Qaçqınlıq İrəvan, ümumiyyətlə, sonralar qondarma Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan türkləri üçün böyük bir bəla olmuşdur. Təxmini hesablamalara görə Şərqi Azərbaycanda 3 milyondan artıq Ermənistan mənşəli azərbaycanlı yaşayır. Həmin torpaqlardan olan ziyalılardan əksəriyyəti bu qaçqınlıq mərhələsini keçmişlər - Fars Abbas da, C.Məmmədzadə də, M.Topçubaşov da, Ə.Əliyev də, H.Seyidov da, H.Seyidzadə də, B.Seyidzadə də, Ə.Cəmil də, C.Xəndan da, S.Rüstəmov da və bir çox başqaları da.

Demək lazımdır ki, böyük şair M.Arazın, tanınmış alim, professor F.Hüseynovun, görkəmli kinorejissor Ş.Mahmudbəyovun, respublika Akademiyasının müxbir üzvü, BDU-nun keçmiş rektoru, professor Y.Məmmədovun və bir çox görkəmli ziyalılardan valideynləri də 1918-1920-ci illərdə o torpaqları məcburi surətdə tərk etmişdilər.

İrəvan ziyalılardan danışarkən bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Bəzən bir ziyalı barəsində günlərlə, aylarla axtarışda olursan, 1000-1500 km yol gedirsən, ancaq nəticəsiz qalır, lazımi adamları tapa bilmirsən. Məsələn: akademik Əhməd Rəcəbli barəsində məlumat toplamaq istəyirdik. Onun yeganə qızı tibb elmləri namizədi Xalidə xanımın Kanadaya oğlunun yanına getdiyini öyrənəndə axtarış dayandırılmalı olduq. Çünki orijinal mənbələrdən istifadə etmək fikrində idik. İrəvan torpağının güclü ziyalılardan olan Ə.Rəcəbli barəsində bir-iki məqalə oxumuşduq. ASE-nin VIII cildində 141-ci səhifədə də onun haqqında məlumat verilmişdir. Ə.Rəcəbli 1898-ci ildə anadan olmuş, İrəvan gimnaziyasını bitirmiş, təhsilini İtaliyanın Peruca şəhərində almışdı. O, Azərbaycan Musavat hökumətinin xaricə oxumağa göndərdiyi 100 tələbədən biri idi. Vətənə qayıdan Ə.Rəcəbli 1930-1945-ci illərdə Zaqatala kənd təsərrüfatı texnikumunun direktoru, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun kafedra müdiri, 1945-ci ildən ömrünün axırınadək Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Bağçılıq Meyvəçilik və Subtropik Bitkilər İnstitutunda şöbə müdiri işləmişdir. Bir çox elmi əsərlərin müəllifi Ə.Rəcəbli bir sıra yeni meyvə sortlarının yaranmasında mühüm xidmətləri vardır.

Neçə-neçə ziyalılarımız sağlıqlarında unudulmuşdur. Yaşı səksəni ötmüş Züleyxa Əliyeva 1939-1941-ci illərdə “Azərbaycanın qadını” jurnalının baş

redaktoru olmuş, bir neçə dram əsərinin müəllifidir. Onun dram əsərləri C.Cabbarlı adına Gəncə dram teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Uşaqlıqda qaçqınlığın acısını dadmış, sonralar müxtəlif vəzifələrdə çalışmış bu ziyalı indi yada düşmür - hətta “Azərbaycan qadını” jurnalının yubileylərində də.

İrəvan ziyalılarının elə nümayəndələri var ki, onların hər biri haqqında bir və ya bir neçə monoqrafiya yazmaq olar. Ancaq biz onların hər biri haqqında bir məqalə daxilində yazmaq, ilk cığır açmaq istəmişik.

Azərbaycanda elmin, mədəniyyətin bir çox sahələrində ilk izlər İrəvan ziyalılarının adları ilə bağlıdır; kənd təsərrüfatı üzrə ilk elmlər namizədi Həsən Seyidov, təkə respublikada deyil, dünyada anilgeziyanın banisi M.Topçubaşov, ilk rəngli kinonu yaradan H.Seyidzadə, ilk “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”ni yazan C.Xəndan və s.

“İrəvan ziyalıları” monoqrafiyası gələcəkdə görülmək işlərin başlangıcıdır. Şübhəsiz ki, bu sahədə işlər davam etdiriləcəkdir.

Kitabın yazılmasında bizə kömək göstərmiş, məlumatlar vermiş bütün şəxslərə (əlbəttə, hamısının adı çəkilsə böyük bir siyahı alınar), Azərbaycan Tarix Muzeyinin, Respublika Mərkəzi Arxiv İdarəsinin, Elm-Texnika-Səhiyyə arxivinin, Azərbaycan İqtisadiyyat İnstitutunun Dövlət Muzeyinin, Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin, AzərTAC-ın əməkdaşlarına, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyi elmi-axtarış fondunun əməkdaşlarına, haqqında yazılmış ziyalıların övladlarına, qohum-əqrabalarına öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

BİZİM İRƏVANDA BİR NAĞİL İDİ...

Xəyal məni hər gün hər qarışına bələd olduğum İrəvana aparır. İndi o yerləri hər gün həsrət dolu kövrəkliklə xatırlayıram. Yuxudan ayılırkən ilk qarşılaşdığım həmişə görməyə adət etdiyim, pəncərəmizdən aydın görünən başı qarlı əzəmətli Ağrı dağı idi. Belə rəvayət edirlər ki, əvvəllər Çuxur-Səd adlanan bu yer Şah İsmayıl Xətəinin sərkərdəsi Rəvanqulu xanın şərəfinə İrəvan adlanmışdı.

Bəzən elə fikirləşirəm ki, bu şəhərin həsrətini hamıdan çox mən çəkirəm. İrəvanla bağlı silsilə məqalələr yazmışam. Ancaq elə bil heç nə yazılmayıb, deyilməyib. Hər şey yenidən başlanmalıdır. Buna görə daim bir narahatçılıq keçir içimdən. Hərdən öz-özümə sual verirəm: “İrəvanla məni bu qədər sıx bağlayan nədir?” Bu mənəvi bağlar çox olsa da üçünü xüsusi qeyd etmək istəyirəm.

Birincisi - gözümü dünyaya İrəvan yaxınlığındakı Zəngibasar mahalının Yuxarı Necili kəndində açmışam. Pəncərəmizdən İrəvan çox gözəl, aydın görünürdü - şəhərin iki tərəfindən başı göylərdən nəm çəkən Ağrı dağı və Alagöz dağı da onun kimi.

İkincisi, elmi işlə əlaqədar İrəvana son 10 ildə tez-tez getməli oldum - təxminən həftədə 3-4 dəfə. Sanki bir azdan görmək qeyri-mümkün olacaqmış, bəlkə ona görə...

Üçüncüsü, nənəm-atamın anası İrəvandan idi, şəhər qızıydı - Gedərçay məhəlləsindən.

Hələ vaxtıyla yaşlı nəsillə etdiyim söhbətlər, qaynaqlarda apardığım axtarışlar İrəvanı tipik müsəlman şəhəri kimi xəyalımda canlandırmışdı.

Старый Эривань

Köhnə İrəvan (şəkil)

Axtarış zamanı XIX əsrdə İrəvanda erməni əlifbası ilə yazıya alınmış bu şəhərlə bağlı bayatılara təsadüf etmişdik:

İrəvan ağ eylərəm

Dörd yanın bağ eylərəm.

Eşitsəm yarım gəlir

Sudan çırağ eylərəm.

Birinci bayatıda sonralar “İrəvan” sözü götürülmüş, tamamilə başqa misra ilə əvəz edilmişdir: “Bu bağı bağ eylərəm”. Bəllidir ki, bu bayatı “Bülbüllər” xalq mahnısının əsasını təşkil edir. Tale elə gətirmişdir ki, İrəvan öz qoynunda yaratdığı bayatıda imzasını sakinlərindən tez itirmişdi.

Sonralar yaşlı nəslin dilindən də İrəvanla bağlı bayatılara rast gəldik:

Corabın ağına bax,

Dəstələ bağına bax.

Mən yadına düşəndə

İrəvan dağına bax.

Təpəbaşında çaşır,

Çaşır necə qarışır.

Bu zəhirmar bilərzik.

Əllərimə dolaşır.

Təpəbaşı İrəvanda məhəllələrdən birinin adı idi.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli İrəvan şəhəri haqqında yazırdı: “İrəvan qədim şəhərlərdən birisi hesab olunur. Bu şəhərin binasına təmiratı Zəngi adlanan çayın sol kənarında vəqə olublar. Şəhərin bir hissəsi Zəngi çayının kənarında ucalmış təpə üstündə, digər bir hissəsi çuxura düşübdür. Şimali-Qərb və Şimali-Şərq tərəflərdən şəhər əhatə olunubdur uca təpələr ilə, amma cənub və qərbi-cənub tərəfləri açıq və düzən yerlərdir ki, onda gözəl bağ, bağça və mənzərələr vardır...”

İrəvan şəhərindən cənub və qərbi-şimal tərəfə baxdıqda göz önündə qərribə bir mənzərə açılır. Cənub səmtində bir cüt piramid şəklində gözəl, başı qarlı dağlar -

Ağrı dağları göy səmtinə tərəf gərdənkeş olub, buluddan başlarına əmmamə sarıyblar, guya səbani-hal ilə xəlayiqi-asiman təpəsi həmişə qar ilə örtülü olur, amma Balaca ağrının başı yaz fəslində qardan xilas olub, onun üstündə ağaclar və hər qism çiçəklər və ələfiyyat bitib göyərir. (Firudin bəy Köçərli, Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, “Elm” 1981)

İrəvanın bir tərəfindən Ağrı dağı, digər tərəfindən Alagöz dağı görünərdi.

Görkəmli alimin fikrini təsdiq edən bir sözü tez-tez yaşlı nəslin dilindən eşidərdim: “İrəvan bağlar şəhəri idi”. Bağların hamısı adla çağrılardı - Dərə bağları, Dəlmə bağları, Güllü bağ, Yoncalı bağ, Şəmistan bağları, Sərdar bağı, Xan bağı. Üzümün neçə-neçə növü vardı. Misqalı, Yeznə dayı, Keçiməməsi, Kişmiş, Əsgəri, Xərçi, Top xərçi, Sabahi, Haçabaşı və s.

İrəvan gimnaziyasında təhsil almış, görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Şərif isə tələbəlik illərindən danışarkən orada yetişən şaftalıdan ağız dolusu söhbət açır. El arasında deyərdilər: “Şaftalının biri bir boşqabdır”.

Sonralar İrəvanı Yerevana çevirdilər. Az qala izi-tozu da qalmadı. Hanı Təpəbaşı, Toxmaxgöl, Şəhər, Qırmızı, Dəmirbulaq, Gedərçay məhəllələri? Bəs başı göylərə ucalan minarəli məscidlər - Göy məscid, Novruzəli məscidi, Günnüklü məscid, Hüseyinli məscidi, Qala məscidi, Hacı bəyim məscidi, Şəhər məscidi, Zal xan məscidi!.. İrəvan tipik müsəlman şəhəri idi. “Kavkazskiy kalendar”ın 1894-cü il tarixli nəşrində qeyd edilir ki, İrəvanda 8 məscid fəaliyyət göstərirdi. İrəvan ziyalıları həmişə Göy məscidə yığışar, elmi söhbətlər edər, şerlər deyərdilər.

Tarixi faktlar təsdiq edir ki, İrəvanı həmişə azərbaycanlılar idarə etmişlər.

Ermənistan Sovet Ensiklopediyasının 571-ci səhifəsində göstərilir ki, XIV əsrin sonlarından 1828-ci ilə kimi İrəvan azərbaycanlılar idarə etmişlər. Həmin səhifədə İrəvanı idarə edənlərin adları xronoloji ardıcılıqla göstərilmişdir. Həmin səhifəni təqdim edirik:

1. Əmir Səid (XIV əsrin sonu – 1410)
2. Pir Hüseyin (Əmir Səidin oğlu), Pir Qaib (Pir Hüseyinin oğlu – 1410-1420)
3. Əbdül (Pir Hüseyinin oğlu – 1430)

4. Yaqub bəy (1440)
5. Həsən Əli Qaraqoyunlu (1460)
6. Div Sultan Rumlu (1515)
7. Hüseyncan Sultan Rumlu (1550)
8. Şahşulusultan Rumlu (1550-1575)
9. Məhəmməd xan Toxmax Ustaclı (1576-1583)
10. Xıdır Paşa (1583)
11. Məhəmməd Şərif Paşa (1604)
12. Əmir-Quna xan Qacar (1605-1625)
13. Təhməz Qulu xan Qacar (1625-1635)
14. Kəlbəli xan (1636-1639)
15. Caqaba Kötük Məhəmməd xan (1639-1648)
16. Keyxosrov xan (1648-1657)
17. Məhəmməd xan (1652-1656)
18. Nəcəfqulu xan (1656-1663)
19. Abbasqulu xan Qacar (1663-1666)
20. Səfiqulu xan (1666-1674)
21. Sərxan bəy (1674-1675)
22. Səfiqulu xan (1675-1679)
23. Zal xan (1679-1688)
24. Murtuzqulu xan (1688-1691)
25. Məhəmmədqulu xan (1691-1694)
26. Fərzəli xan Qacar (1694-1700)
27. Zöhrab xan (1700-1705)
28. Əbdül Məhəmməd xan (1705-1709)
29. Mehrəli xan (1709-1719)
30. Allahqulu xan (1719-1725)
31. Rəcəb Paşa (1725-1728)
32. İbrahim Paşa və Mustafa Paşa (1728-1734)
33. Əli Paşa dəftərdar (1734)

- 34.Məhəmmədqulu xan (1735-1736)
- 35.Hacı Hüseyn Paşa (1735)
- 36.Pirəhməd xan (1736)
- 37.Xəlil xan Özbək (1752-1755)
- 38.Həsənəli xan Qacar (1755-1762)
- 39.Hüseynəli xan Qacar (1762-1783)
- 40.Qulaməli xan Qacar (1783-1784)
- 41.Məhəmməd xan Qacar (1784-1805)
- 42.Mehdiqulu xan Qacar (1805-1806)
- 43.Əhməd xan Marağalı (1806-1807)
- 44.Hüseyn xan Qacar (1807-1827)

XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı 15 mahaldan ibarət idi: Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçanis, Saadlı, Talin, Seidli-Axsaxqlı, Sərdarabad, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə.

İrəvanın ən möhtəşəm abidələrindən biri İrəvan qalası olmuşdur. İrəvan qalası 1581-1583-cü illərdə Məhəmməd xan Toxmax Ustaqlının (1576-1583) dövründə inşa edilmiş və şəhərin müdafiəsində çox mühüm rol oynamışdır. Qalanın böyük bir hissəsi 1827-ci ildə rus ordusunun hücumu zamanı dağılmış, az bir qismi bizim günlərimizə qədər qalmışdır.

1 октября 1827 г. Захват русской
армией крепости Эривань

**1 oktyabr 1827-ci il. İrəvan qalasının Rus ordusu
tərəfindən işğal. (şəkil)**

İrəvan xanlığı işğal olunana qədər neçə-neçə rus generalı istefaya getdi. Bəli, Paskeviçin komandanı altında 1828-ci il 10 fevral tarixli Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycan iki hissəyə bölündü – Şimali və Cənubi Azərbaycana.

1828-ci ildə İrəvan xanlığı ərazisində 81749 azərbaycanlı və 25131 erməni yaşayırdı. Ancaq İrəvanın özündə həmin dövrdə 1807 ailə, 7731 azərbaycanlı və 567 ailə, 2369 erməni yaşayırdı. Bu onu göstərir ki, əhalinin 80%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi.

1828-ci ildən sonra 40 min erməni İrandan və 60 min isə Türkiyədən İrəvan xanlığı ərazisinə köçürüldü. Get-gedə ermənilərin sayı artırıldı və qədim Azərbaycan torpaqları ərazisində erməni dövləti yaradıldı.

1881-ci ildə İrəvan Gimnaziyası və Müəllimlər seminariyasının açılması elmin geniş inkişafı üçün yeni üfüqlər açdı. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirən görkəmli ədəbiyyatşünas alim Firudin bəy Köçərli 1885-ci ildən 1895-ci ilə kimi İrəvan Gimnaziyasında fəaliyyət göstərmişdir. “Kavkazskiy kalendar” məcmuəsinin göstərilən 10 il müddətində onun F.B.Köçərlinin İrəvan gimnaziyasında tutduğu vəzifə, dediyi dərslər qabarıq şəkildə təqdim olunmuşdur.

“Kavkazskiy kalendar”ın 1896-cı il nömrəsindən bəlli olur ki, F.B.Köçərlinin vəzifəsini İrəvan gimnaziyasında İsmayıl bəy Şəfibəyov tutmuş və gimnaziya bağlanana qədər, yəni 1918-ci il avqust ayının 6-a kimi bu vəzifədə çalışmışdır. F.B.Köçərli 1895-ci ilin oktyabr ayında Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına müəllim təyin olunmuşdu.

Azərbaycan elmi və ictimai-siyasi, mədəni həyatında böyük rol oynamış bir sıra görkəmli simalar İrəvan gimnaziyası və Müəllimlər Seminariyasının məzunları olmuşlar.

1918-ci ildə Şərqdə demokrat respublika olan Azərbaycan Demokrat Respublikası yarandı. 1920-ci ilə qədər mövcud olan bu respublikanın iki naziri İrəvan gimnaziyasının məzunları olmuşlar. Bunlar Teymur bəy Makinski və Əkbər ağa Şeyxülislamov.

Teymur bəy Makinski 1774-cü ildə İrəvanda anadan olmuş, İrəvan gimnaziyasını bitirmiş, Moskva Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almış, 1918-1919-cu illərdə Azərbaycan demokratik respublikasının əvvəlcə Ədliyyə Naziri, sonra isə hərbi tribunalın sədri təyin edilmişdi.

Əkbər ağa Şeyxülislamov 1892-ci ildə İrəvanda anadan olmuş, 1912-ci ildə İrəvan gimnaziyasını bitirmiş həmin il Peterburq Dəmir yolu institutunda təhsil almış ZDFR-nın daxili işlər nazirinin müavini, ADR-nın Torpaq və Əmlak Naziri vəzifəsində çalışmış, 1919-cu il Paris Sülh konfransına nümayəndə heyətinin tərkibində yola düşmüş, bolşeviklərin Bakını işğal etdikdən sonra vətənə qayıtmamış, 1961-ci ildə Parisdə vəfat etmiş və Bobini qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

1604-cü ildə İrəvan xanlığı yaradılmışdı. İki yüz iyirmi dörd ildən sonra rus ordusunun hücumu ilə bu möhtəşəm xanlığa son qoyuldu.

Haşiyə: “Ümumdünya tarixi” kitabının altıncı cildindəki 278-ci səhifəsində bir şəkil var. Şəkilin altında bu sözlər yazılıb: “1 oktyabr 1827-ci il. Rus ordusunun İrəvan qalasına hücumu”. V.Moşkovun çəkdiyi bu şəkildə təsvir olunmuş qaladan aralıda rus ordusunun sıra ilə düzülmüş xeyli topu görünür. Onlardan yenicə açılmış atəşdən sonra həm topların, həm də şəhərin üstündən duman qalxır. Təbii ki, toplar aşağıda, İrəvan qalası isə yuxarıdadır. Uzaqdan görünən məscidlər həmin yerin müsəlman dünyasına məxsus olduğunu bildirir.

Bəs qalanı kimlər müdafiə edirdi? Qalanı Azərbaycanlılar mərdliklə, qəhrəmanlıqla müdafiə edirdilər.

Paskeviçin İrəvanı mühasirəyə aldıqdan bir müddət sonra şəhər F.B.Köçərlinin dililə desək, “Rus dövlətinə tabe olmaq məcburiyyətində qaldı (şəhəri fəth etdikdə 49 top, 4 beydəq və 4 minə kimi əsir sərbaz alınmışdır)”.

Bu rus generalı sanki öz sələflərinin uğursuz hücumlarının əvəzini çıxardı. 1804-cü ildə general Sisianov İrəvana hücum edir və 2 ay qalanı (iyulun 4-dən - sentyabrın 4-nə qədər) mühasirədə saxlayır. Ancaq İrəvanı Məhəmməd xanın ağıllı siyasəti, cəsarəti, Naxçıvan xanı Kəlbəli xanın ona köməyi və qala müdafiəçilərinin böyük şücaəti, mərdliyi sayəsində rus qoşunları rüsveyçi şəkildə

məğlub olub geri qayıdılar. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, qalanın 30 nəfər döyüşçüsü mühasirəyə düşür, təslim olmaq əmri verilsə də axıradək vuruşur və qəhrəmanlıqla həlak olur. Tədqiqatçı M.Süleymanov Sisianovun məğlubiyyətini belə təsəvvür edir: “Təkkəbbürlüynə və ötkəmliyinə vurulan zərbə, Məhəmməd xanın iradəsi qarşısında duruş gətirə bilməməsi Sisianov üçün elə bir xəcələt yükünə çevrilmişdi ki, gecə ikən geri çəkilməyi və qala döyüşçülərinin qalib baxışlarından gizlənməyi qərara almışdı. O, elə gizləncə geri çəkilmək istəyirdi ki, qala əhlinin şadlığını və sevincini görməsin... Bu məğlubiyyətin ağrı-acısı Sisianovun 30 illik xidmətinin ən qara səhifələrindən birinə çevrildi və ömrünün sonuna qədər ona rahatlıq vermədi. İrəvan qalası ətrafındakı məğlubiyyətin həyatında dərin iz buraxdığını Sisianov imperatora yazdığı məktubunda belə təsvir edir: “Özümə baxanda ürəyim ağrıyır. Mənim 30 illik xidmətim ərzində ilk dəfədir ki, (Rusiya ordusunun tarixində isə ikinci generalam) mühasirəyə alınmış şəhəri fəth etmədən qoşunları geri çəkdim”.

1808-ci il sentyabrın 25-də 30 ildən çox sərkərdəlik təcrübəsi olan general-feldmarşal N.V.Qudoviçin komandanlığı altında rus qoşunları 8 minlik qoşunla İrəvan xanlığına hücum etdi. İrəvan xanı Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xan qalanın müdafiəsini yüksək səviyyədə təşkil etmişdilər. Gəncənin işğalından sonra təxminən il yarım ərzində Azərbaycanın bütün xanlıqlarını, hətta Naxçıvanı da asanlıqla tutan rus qoşunları İrəvanı da sonralar çətinlik çəkmədən götürəcəyini güman edirdilər. Ancaq daş qayaya rast gəlmişdi. Araşdırıcı M.Süleymanov həlledici döyüşü belə təsvir edir: “Noyabr ayının 17-də səhər saat 5-də, hələ hava işıqlanmamış rus qoşunları qala üzərinə qəti hücumu keçdilər. Bu hücum qəfil başlansa da yenə də rus generallarının gözlədiyi nəticəni vermədi. Divarlar üzərində topların düzgün yerləşdirilməsi, onların atəşlərindən məharətlə istifadə edilməsi Feldmarşal Qudoviçin niyyətlərini alt-üst etdi. O, sonradan Rusiya imperatoruna göndərdiyi məktubunda da etiraf edirdi ki, İrəvan qalasının müdafiəçiləri mərdliklə vuruşurdular”. (Mehman Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, “Hərbi nəşriyyat”, 1997, cəh.112) Polkovnik Simonoviç, mayor Vılazkov, mayor Novitski, mayor Barşov döyüşlərdə

ağır yaralanırlar. Podpolkovnik Bulqakov isə aldığı ağır yaradan bir neçə gün sonra ölür. Rus qoşunlarının həmin döyüşdə 1000 nəfərdən artıq döyüşçüsü sıradan çıxır. 1808-ci ildə noyabrın 30-da qoşunun tam məhv olmasından ehtiyat edən Qudoviçin İrəvanı rüsvayçı şəkildə tərk etməsi rus qoşunları ilə təkbətək vuruşa girmiş Həsən xanın (Hüseynqulu xan vuruşa-vuruşa Arazın o tayına çəkilmişdi) yüksək sərkərdəlik və təşkilatçılıq qabiliyyətinin nəticəsi idi.

Bəli, Paskeviçin komandanlığı altında uzaqvuran toplaqla yanaşı 12 min qoşun göndərən rus çarizmi 30 illik gərgin döyüşlərdən, ağır itkilərdən acınacaqlı məğlubiyyətlərdən sonra İrəvanı fəth edir.

Bu döyüşlə İrəvan xanlığı tarixə döndü. Xanlığın ad izləri: “Pənah xan körpüsü”, “Pənah xan bulvarı” sözləri yaşlı nəslin yaddaşında ömrünü yaşamağa başladı və sonralar 1762-83-cü illərdə İrəvanın xanı olmuş Hüseynəli xanın tikdirdiyi Göy məscid yerlə yeksan edildi.

Эриванская гимназия

İrəvan gimnaziyası (şəkil)

Hərdən fikirləşdikcə öz-özünə deyirsən: “İrəvanda nə qaldı ki?”

İrəvanın qoynundan çıxmış neçə-neçə görkəmli şəxsiyyət öz doğma şəhərinə bağlandığını, sevgisini bildirmək üçün özünə İrəvani təxəllüsü götürmüşdü. Tarixdə nə qədər məşhur İrəvani olmuşdu, - Mirzə Qədim İrəvani, Fəzil İrəvani, Axund Molla Məhəmməd İrəvani, Aşub İrəvani, Əbülqasım İrəvani... saymaqla qurtaran deyil. Firudin bəy Köçərli yazır ki, “şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi-üləma, füzəla və şüərə olubdur».

XIX əsrdə İrəvanda “Bəzmi” təxəllüsüylə yazan Məşhədi İsmayıl Hacı Kazımzadə, “Mütəllə” təxəllüslü Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov, “Sabir” təxəllüslü Hacı Seyid Rza Əmirzadə, Mirzə Əlixan Şəmsül Hükəma, Ləli kimi şairlər yazıb-yaratmışlar. Seyid Rza Əmirzadənin şeirləri “Əkinçi”də nəşr olunmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində İrəvanda güclü ziyalı nəsillər olmuşdur: Mirbabayevlər, Qazıyevlər, Mirbağirovlar, Məmmədzadələr, Bağırbəyovlar, Erivanskilər, Topçubaşovlar, Muğanlinskilər və s. bu nəsillərin bir çox nümayəndələri İrəvan quberniyasında tutarlı mövqe sahibi idilər. Bu dövrdə İrəvan Qafqazda elmin, maarifin, mədəniyyətin ən çox inkişaf etdiyi mərkəzlərdən biri idi. Burada 1881-ci ildən müəllimlər seminariyası, 3 gimnaziya, bir qadın gimnaziyası, 2 pansionat fəaliyyət göstərirdi. Teatr tamaşaları gedirdi.

Эриванская женщина

İrəvanlı xanım (şəkil)

“Leylək” satirik jurnalı, “Həqiqət” bədii jurnalı nəşr olunurdu. Buradan nə qədər gənc Rusiyanın və Avropanın məşhur universitetlərində təhsil almağa gedib. Sonralar yetişmiş dünya şöhrətli alim Mustafa bəy Topçubaşov, akademik Heydər Hüseynov, tanınmış dilçi Miryusif Mirbabayev (hər üçü Stalin mükafatı laureatı idi), akademik Əhməd Rəcəbli, görkəmli dövlət xadimləri Əziz Əliyev, Maqşud Məmmədov, Həsən Seyidov, Miribrahim Seyidov, bəstəkar Səid Rüstəmov və digər görkəmli şəxsiyyətlər İrəvan gimnaziyasının yetirmələri idi.

Мирза Гадим Эривани.

Портрет молодого парня

...Deyəsən, 8 İrəvan azərbaycanlıları üçün nəhs rəqəmdir. 1828-ci il. Nə qədər azərbaycanlı bu torpaqlardan İrana köçürüldü. 1918 - daşnakların silah gücünə azərbaycanlıları qovması. 1948 - mədəni köçürülmə, 1988 - azərbaycanlıların sonuncusuna qədər İrəvandan və Ermənistandan çıxarılması. ...Gorunuz çatlasın, ay İrəvan xanları, bəyləri, sizin at oynatdığınız yerlərdə gör indi kimlər sülənir. Bəlkə “İrəvan da bir nağıl idi?..”

Yox, İrəvan bizim üçün hələlik nağıldı, “tər lan oylağında sar ola bilməz”.